

A NÉPTANÍTÓ REGÉNYÍRÓ

A két világháború közti erdélyi magyar irodalom egyik legnépszerűbb, legnagyobb közönségsikert elért történelmi regényét veszi kezébe az olvasó. Pár év alatt ötször is kinyomtatták, három ország könyvkiadói terjesztették, s a kamaszkorúaktól kezdve minden rendű és képzettségű olvasó örömmel forgatta. A közönségsikert a kritika is alátámasztotta. Alig egy év leforgása alatt igen rangos irodalomtörténészek és közírók körülbelül tizenöt bírálatot írtak róla, s a lelkesedés, az elismerés csendül ki írásaikból. Mindez indokoltá teszi Gyallay Domokos regényének újbóli kiadását s immár lezárult, színes, hosszú életpályájának felidézését.

KILENC ÉVTIZED BENCÉDTŐL A FŐVÁROSIG

Gyallay Pap Domokos 1880. augusztus 4-én született az egykori Udvarhely szék, majd Udvarhely megye keresztúri járásának Bencéd nevű kis falujában tősgyökeres székely lófő családban.¹ Legrégibb ismert őse, a XVII. század első felében élt Gyallay Sámuel a szomszédos Tarcsafalván volt unitárius prédikátor, bencédi birtokos lányát vette feleségül, s így kötődött a család a faluhoz. Ekkoriban ragadhatott a vezetéknevhez a Pap szó is, mely eleinte a foglalkozásra utalt. Sámuel fia, György a kuruc korszakban Udvarhely szék egyik vezető embere, bírása. Leszármazottaik között van János, aki tizenhat évig harcolt a napóleoni háborúban, s akiről oly szépen emlékezik meg *Az obsitos búcsúja* című Gyallay-novella. Egy másik le-

származott, György kiváló népköltő volt, 1811-ben daloskönyvet állított össze. Gyallay József 1848/49-es szabadságharcos pedig a forradalomban halt hősi halált, testvére, az író nagypja, Mózes is Bem mellett szerzett érdemeket, majd a bencédi templom újjáépítésével írta be nevét az egyházközség történetébe. Ennek fia, az 1850-es évek elején született Zsigmond tekintélyes gazdaember volt a faluban, az egyesített szentmihályfalva-bencédi egyházközség tiszteletbeli gondnokául is megválasztották.² A család tehát prédikátor, író, katona és gazdász ősök révén osztozott a székelység múltjában, változatos történelmében. A családnév a fokozatos elszegényedéssel párhuzamosan leegyszerűsödött, sokáig Gyallay Pap formáját használták, majd az előnévnek vélt Gyallayt a múlt század végén teljesen elhagyták.

A legendákban továbbélő történelem mellett maga a székelyföldi táj és nép is belevésődött a fiatal Gyallay tudatába. Nem véletlenül játszódik itt le jellegzetes népi alakokat is felsorakoztató írásainak jó része. Még a távoli Torockón játszódó *Vaskenyéren* főszereplőjét is elvezeti e tájra, ilyen vallomást téve: „A Nyikó vidéke! Innen kerültek ki a kolozsvári kollégium legeredetibb diákjai. Magukra utalt szegény ördögök, de törhetetlenül vidámak. Ők tudták a legtöbb nótát, a legszebb verses históriákat, a legmulatságosabb meséket... Az esztendőt sanyarogva húzták végig, preceptorok, inasok, írődeákok voltak a tanulás mellett, ám esztendő végén megrakodva tértek haza szülőföldjükre, anyjuknak fejkendőt, nővéreiknek pántlikát, öccsüknek bicsakot, apjuknak torockói vaseszközöket vittek ajándékba... Keskeny barázda, bokrával nő a gyermek a szűk örökségre... Túl a magas hegyeken, amely délről határolja a vidéket, a Küküllő völgyében jobb is, több is a föld. S még tovább, a két Homoród mentén gazdag élet folyik az ittenihez ké-

pest...”³ Itt, a Nyikó szűk völgyében, Bencédől csak pár kilométernyire, Farkaslakán született Tamási Áron is, a székelyek nagy írója, akitől azonban irodalmi, világszemléleti különbségek jobban elválasztották Gyallayt, mint amennyire a közös szülőföld összeköthette őket.

A Bencéden elvégzett elemi osztályok után, mint a *Gergő három győzelme* című novellájának hőse is, a Nyikó, majd a Küküllő folyását követve a vidék központi városába, járásszékhelyére érkezett. Székelykeresztúr messzeföldön híres Unitárius Gimnáziumában tanult 1891–1896 között öt éven át. Az 1793-ban alapított iskola padjaiból került ki Kriza János, Berde Móza és Boros György is. Mivel a kollégiumban ekkor még csak az algimnáziumi osztályok működnek, tanulmányait Gyallay az akkor már több mint három és negyedszázados kolozsvári Unitárius Főgimnáziumban kénytelen folytatni. Ebben az intézetben tanult vagy tanított Dávid Ferencről Brassai Sámuelig minden jelentős unitárius ember. Már hatodikos korában Nyiredi Géza, a neves természettudós és vegyész az osztályfőnöke, a hetedikben Perédi József latintanár, a nyolcadikban az unitárius történetírás neves egyénisége, a magyar irodalmat és bölcséletet előadó Kanyaró Ferenc. A történelmet Kovács János, az angolmagyar kapcsolatok ápolója, műfordító, a németet Gál Kelemen, a kollégium múltjának krónikása, a hittant Péterfi Dénes, a kitűnő szónok és szerkesztő, a latint pedig Gálfi Lőrinc óráin tanulhatta.⁴ Közülük Kovács és Kanyaró lehettek rá nagyobb hatással. Az utóbbi akkoriban épp Torda és Aranyos szék múltját, irodalmi hagyományait kutatta.

Az iskolai értesítők tanúsága szerint Pap Domokos (neve így szerepel) már a hetedikben tiszta kitűnő osztályzatot ért el, naponta ötforintnyi ebédet s tanév végén könyvjutalmat kapott. Végzős korában az iskola büszkesége: írásbeli dolgozataiért,

orációkon tartott beszédéért, az irodalmi és természettani pályátétel kidolgozásáért pénzjutalomban részesítik. Ő a diákönképzőkör elnöke is, kéziratok lapjuknak, a Reménynek az évben összeállított tizenhat számában három verse jelent meg. Negyven osztálytársa közül rajta kívül neves emberré lett Farkas Mózes bőriparos, Gyergyai Árpád orvosprofesszor, Meltzl Balambér jogtudós és Szentmártoni Kálmán történész.

Diákkora még a kollégium régi épületéhez fűződik, itt tesz érettségét 1899-ben. Az év őszén a helybéli egyetem bölcsészeti karára iratkozik be, s 1903 nyaráig nyolc félévet hallgat.⁵ Tanárai közül kiemelkedik Szádeczky Lajos a magyar, Márki Sándor az egyetemes történelem, Vajda Gyula a magyar művelődéstörténet, Pósta Béla az archeológia, Széchy Károly a magyar irodalomtörténet professzora. Klasszika-filológiát Szamosi Jánostól és Csengeri Jánostól tanulhatott. Szádeczky ekkoriban Erdély XVI–XVII. századi történetét kutatja, sajtó alá rendezi Apor Péter és Bethlen Miklós emlékiratait s a Székely oklevéltárat szerkeszti, Vajda is a fejedelemség korát tanulmányozza, Márki meg II. Rákóczi Ferencről szóló monográfiáján dolgozik. Nem csoda, hogy ez a történelmi korszak ragadja meg leginkább Gyallay figyelmét s tükröződik novelláiban. A múzeumigazgató Pósta szigorú alakját a *Gondjaim egy kard miatt* című novellájában idézi fel, diákéveit, a diákélet emlékeit első regénye, a *Kolozsvári aranynapok* tükrözi. Egyetemi évei alatt kezdi el irodalmi munkásságát a Dávid Ferenc Egylet 1900 novemberében Kelemen Lajos elnökletével megalakított Ifjúsági Körében. Felolvasott verseit az Unitárius Közlöny 1901–1904 közötti évfolyamaiban nyomtatják ki. Versei, elbeszélései, népköltészeti gyűjtése a Kolozsvári Egyetemi Lapokban jelennek meg rendszeresen, ennek 1901–1902-ben főmunkatársa is.

Történelem– latin szakos középiskolai tanári oklevelét az

1905–1906-os tanév folyamán szerzi meg. Közben teljesítette katonai szolgálatát, s 1905 őszétől a tordai Négyosztályú Unitárius Algimnázium helyettes tanáraként el is helyezkedett.

Torda múltjának egyik legtöbbet emlegetett eseménye az 1568 januárjában ott tartott országgyűlés, mely János Zsigmond fejedelem és Dávid Ferenc befolyására – először Európában – törvénybe iktatta a teljes lelkiismereti és vallásszabadságot, lehetőséget nyújtva ezáltal az Unitárius Egyház megszervezésére. Nem sokkal később nyílt meg a helybeli unitárius iskola is a főtéren, a rá vonatkozó első adat szerint 1589-ben költözött az intézet a Rákos-patak partjára, s ott működött hosszabb-rövidebb megszakításokkal 1878-ig, amikor az állammal kötött szerződés értelmében az unitárius algimnáziumot polgári fiúiskolává alakították. 1905 őszén Gyallay az Unitárius Algimnázium – huszonhét évi szünetelést követő – újbóli megnyitásának lehetett tanúja. A november 12-i ünnepélyen maga Ferencz József püspök is megjelent. 1906 novemberében az egyházi Főtanács rendes tanárnak választja meg, a következő év decemberében három társával együtt az unitárius templomban került sor beiktatására. Ezen Kozma Mihály százhuszonhat évvel korábban élt tordai rektor iskolai „reguláit” elemzi a modern pedagógia szempontjából. Nemsokára Torda állami főgimnáziumot kap, mely az Unitárius Algimnáziumból fejlődik ki, s 1908 szeptemberében nyílik meg korszerű kétemeletes épületben. Gyallay itt folytatja tanári munkásságát az első világháború kitöréséig. 1914 őszétől sorozzák be katonai szolgálatra.⁶

A századfordulót követő években az alig 12000 lakost számláló Torda is gyorsan elindul a polgári fejlődés útján. Nem annyira ekkor még kezdetleges kis gyárai (szeszgyár, gipszgyár, mészégető, agyagipari rt.), hanem nyaranta sok vendéget vonzó sósfürdői és a megyeszékhellyel kapcsolatos hivatalai révén. A

törvényszék, járásbíróság, közjegyzőség, pénzügyigazgatóság, takarékpénztárak számos tisztviselője dolgozott itt. A közkórház mellett felépült a modern sebészet is, megnyílt az állami főgimnázium, úgyhogy orvosok és tanárok szép számmal telepedtek ide. A kaszinó, Gazdasági Egyesület, Nőegylet, Zeneegylet, olvasóköri és pártkörök tevékenysége gyorsan bontakozott ki.

A kultúra terjesztésében különösen nagy szerep hárult a tanári karra. Ismeretterjesztő (szabad líceumi) előadásokat tartottak a téli hónapokban. Gyallay az idegen nyelvek tanulásáról, Aranyos szék kialakulásáról, az Aranyos széki boszorkánypekekről, valamint „Lakodalom Tordán 1702-ben” címmel olvasott fel. 1907-ben a tordai Székely Társaság titkáruul választják, majd a természetjárókat egyesítő Erdélyi Kárpát-Egyesület (EKE) tordai fiókjának is ő a titkára, felolvas az Erdélyi Múzeum-Egylet vándorgyűlésén és az 1913-as Bethlen-ünnepélyen. A felolvasások szövegét többnyire a helybeli „Társadalmi, közigazgatási és szépirodalmi hetilap”, az Aranyosvidék hozza nyomtatásban.

Már 1906 januárjában cikket⁷ közöl Pap Domokostól az Aranyosvidék, majd az év decemberében, az országgyűlési képviselő és névleges főszerkesztő, Vertán Endre mellett Pap Domokos lesz a felelős szerkesztő. Ezzel igen felelős, közvélemény-alakító, politikai súllyal bíró szerepet vállalt magára. 1908 áprilisában átadja a felelős szerkesztői tisztséget, de neve mint munkatársé továbbra is a fejlécezen szerepel 1909 novemberéig, amikor közlik levelét, melyben lemond munkatársi címéről, s ezután egyetlen sora sem jelenik meg a lapban. Mint szerkesztő igen figyelemreméltó, a kulturális élet fellendítését célzó cikkeket írt. Sikra szállt a főgimnázium létesítése mellett, a színészet pártolására biztatott, valósággal harcolt egy Magyar

Közművelődési Ház alapításáért, nyílt levélben hívta fel a tanfelügyelő figyelmét a 415 beiskolázatlan tordai tanköteles gyerekre, internátus felállítását sürgette. A tárcarovatban több novellája és karcolata jelent meg. Különösen büszke volt az 1912-ben létrehozott és a XV–XVI. században épült fejedelmi palotában berendezett Közművelődési Háza. Itt már szakérdeklődését kielégítő munkakört talált: mint a történelmi részleg vezetője felkutatta, összegyűjtötte az Aranyos széki székely családok levéltárait, a tordai céhek levelesládáit. Minden bizonnyal több novellája témáját az okiratokból merítette, s ekkoriban figyelt fel a torockóiak pörére is.

Tordán alapít családot, 1909 februárjában felesége már egy szabadliceumi estélyen énekszámmal szerepel, s az év júniusában megszületik első gyermekük, Zsigmond – amiről az Aranyosvidék is hírt ad.⁸

A város és vallásfelekezete igényeit kielégítő két nagyobb terjedelmű munka összeállítására vállalkozik ezekben az években. Közel százlapos, fényképekkel illusztrált, térképpel ellátott, igen jól használható turistakalauzt szerkeszt *Torda és környéke* címmel 1909-ben. E kötet dokumentumszerűen örökíti meg a világháború előtti várost; a környező kirándulóhelyeket, így Torockót is bemutatja. Ennek második kiadása a főgimnázium 1912/1913-as értesítőjében és különnyomatban kerül forgalomba. A Dávid Ferenc Egylet megbízásából elkészíti a nagy egyházalapító nyolcfejezetes életrajzát, mely képekkel illusztrálva 1912-ben jelenik meg Kolozsváron, s a szélesebb olvasórétegekhez szól.

Tehetségéről és meglepő munkabírásról tanúskodik az, hogy ilyen sokrétű tevékenység mellett a szépirodalom művelésére is időt tud szakítani, sőt írásait a kolozsvári és fővárosi lapok közlésre méltatják. Az Aranyosvidék, valamint a szülőföld-

jén megjelenő Székelykeresztúr című hetilap – melyben 1906-tól közöl – tárcarovata még nem jelent minőséget. A kolozsvári Újság című napilap már magasabb elvárást támasztott munkatársaival szemben, itt 1908 novemberében jelentkezett Gyallay tárcanovellával. S ugyancsak ekkor fogadta el közlésre írását az Erdélyi Irodalmi Társaság folyóirata, az Erdélyi Lapok. Egyre következetesebben használt Gyallay Domokos írói neve rendszeresen szerepel 1909-től az előbbieken kívül a Pesti Hírlap hasábjain is. 1917-ben adatközlése jelenik meg a Keresztény Magvetőben.⁹

A tárcanovellák mellett külön figyelmet igényel az Erdélyi Lapok 1910-es évfolyamában tizenhét folytatásra tagoltan ki-nyomtatott első regénye, a *Kolozsvári arany napok (Gólyakor)*.¹⁰ Főszereplője, Bartos Zsigmond, a kezdő történészhallgató, a népies költészetért rajongó szegény székely diák a szerző alteregója, idősebb kollégájában, Miklósy Ferencben, aki a fejedelemiség korának történetét akarja megírni, Kelemen Lajosra ismerhetünk. Széteső szerkezete, ma már unalmas pártpolitikai eszmefuttatásai ellenére, megjelenésekor főleg azzal kelthetett érdeklődést, hogy tíz évvel korábbi szereplőit könnyűszerrel azonosítani tudták. Erre a regényre később Gyallay nem hivatkozott, s 1926-ban a kolozsvári kritikusok is a *Vaskenyérent* első regényeként üdvözölték.

A szülőföld, a diák- és tanárelet után a legtöbb élményt a világháború nyújtotta Gyallaynak. Négy éven át az orosz fronton harcolt, megismerve a nagy viláégés minden borzalmát, nyomorúságát. 1918 januárjában ad hírt róla az Unitárius Közölny, hogy hosszú távollét után egy hónap szabadságra hazatért Pap Domokos főhadnagy, s ezalatt, az 1917. december 3-i ülésen az Erdélyi Irodalmi Társaság Kelemen Lajossal együtt őt is tagjául választotta. Miután 1918-ban Kelemen Lajost az Erdélyi

Múzeum-Egylet levéltárához nevezték ki, már az év májusában megállapítja a Közlöny, hogy csak Gyallay volna méltó a tan-szék betöltésére. Az Ukrajnában harcoló író-tanár augusztusban megkapja a minisztériumi jóváhagyást az áthelyezésre, de csak a háború befejezése után, december 2-án kezdi el a tanítást. Az 1920-ban megtartott Unitárius Főtanács választott tanárnak ismeri el, ünnepélyes beiktatására 1923 áprilisában kerül sor.

Gyallay az 1920-as években nagy szolgálatot tett egyházának. Nem annyira tanárként, ahol minden bizonnyal lelkiismeretesen megtartotta történelem- és földrajzóráit, hanem az egyházi szervezkedésben. Az első világháború után romániai viszonyok közt kellett újraszervezni, beindítani az egyházi életet, újra megjelentetni a szünetelő folyóiratokat, állami keretek híján egyházi fedezékben megszervezni a tudományos-irodalmi alkotómunkát.

Vári Albert és Borbély István kollégiumi tanárok szervezőmunkájának eredményeként 1920. augusztus 20-án megalakult az Unitárius Irodalmi Társaság. Gyallayt választmányi tagsággal tisztelték meg. 1922 januárjától újraindítják a Társaság lapjaként az immár ötvennegyedik évfolyamába lépő Keresztény Magvetőt.

A Boros György kezdeményező munkájával még 1885 augusztusában a társadalmi élet valláserkölcsi alapon való javítására létrehozott Dávid Ferenc Egylet tevékenysége is 1917 óta fennakadt. 1888-ban megindított havi folyóirata, az Unitárius Közlöny nyolc hónapi kiesés után, 1919 szeptemberében mint „Egyházi hivatalos lap” indul újra Borbély István szerkesztésében, s körlevelek, közérdekű hírek, rendeletek közlésére szorítkozik. Az egylet újjászervezésére az 1921 októberében megtartott XXXIV. közgyűlésen kerül sor. Ezen Boros Györgyöt választják meg ügyvezető elnöknek és Pap Domokost fő-

titkárnak. Kimondják, hogy 1922 januárjától újra az Egylet kiadványaként „A vallásos és erkölcsi élet ébresztésére” alcímmel jelentetik meg az Unitárius Közlönyt. Főszerkesztője Boros György, szerkesztője pedig Pap Domokos lesz. Ezek szerint a Dávid Ferenc Egylet és közlönyének munkába indítása, szervezése-szerkesztése szinte teljesen Gyallay Pap Domokosra hárult. Boros György egyházi főjegyző a nyolcvanhét éves püspök mellett és helyett az egyházszerkezéssel, valamint a teológiai tanári munkával annyira el volt foglalva, hogy legfeljebb döntéseket hozott, részt vett az üléseken, néha egy-egy cikket írt. Legfontosabb feladatuk az Alapszabály módosítása és elfogadtatása volt. Ennek megvitatására és egyleti jóváhagyására az 1922 szeptemberi közgyűlésen került sor, az állami hatóságok is hozzájárultak az egylet további működéséhez. Ugyancsak ebben az időben indult újra az Ifjúsági Kör Szent-Iványi Sándor teológus hallgató vezetésével. Az 1923 novemberi közgyűlésen mentik fel Gyallayt a főtítkári tisztség alól, helyébe Varga Bélát választják, s a titkári posztot is betöltik.

Az Unitárius Közlöny szerkesztésében Gyallay a háború előtti „kitaposott” úton haladt, a régi rovatbeosztást folytatta. Rovatcímeik is jellemzik a tartalmat: I. Költemények, II. Vallásos és erkölcsi tárgyú közlemények, III. Életrajzok, történelmiek, IV. Nők világa, V. Tűzhely mellett (elbeszélések), VI. Egyleti élet és munkásság, VII. Egyházi és iskolai mozgalmak, VIII. Hivatalos közlemények. A leggyakoribb munkatársak Balázs Ferenc, Gál Kelemen, Gelei József, Halmágyi János, Pálffi Márton, Péter Lajos, Ürmösi Károlyné, Ütő Lajos, Váradi Aurél, Vári Domokos. 1924 elejétől új, Tóth István rajzolta fejléccel jelenik meg a lap: Dávid Ferenc és az egylet első elnöke, Brassai arcképével. Az év novemberében jubiláris közgyűlést tartanak az egylet fennállásának negyvenedik évfordulóján. A

12. számban Boros György hosszú cikke foglalja össze a négy évtizedes tevékenység eredményeit. 1925 januárjától Boros György 37 évi szerkesztői munka után visszavonul a lap éléről, s egy négytagú, Kiss Elek, Pap Domokos, Pálffi Márton és Varga Béla tanárokból álló választmánynak adja át a Közlöny irányítását-szerkesztését. Feltételezésünk szerint a közvetlen szerkesztés továbbra is Gyallay kezében marad egészen 1927 júniusáig, amikor a szerkesztők között feltűnik Szent-Iványi Sándor neve. Ő valószínűleg fokozatosan átveszi Gyallay szerepkörét, 1928 januárjától már egyedül állítja össze a lapot, májustól szerkesztőként is csak az ő neve szerepel. Gyallay továbbra is munkatársa maradt a folyóiratnak, s a Közlöny figyelemmel követte pályája további alakulását. 1930 márciusában a Kisfaludy Társaságba történt beválasztásakor címlapon hozták arcképét, s maga Boros György méltatta munkásságát – felidézve, hogy első versei éppen az Unitárius Közlönyben kerültek sajtó alá.

Az 1921/1922-es kollégiumi értesítő¹¹ jelzi, hogy Pap Domokosnak „tanári mellékfoglalkozás engedélyeztetett.” Ez a mellékfoglalkozás a Magyar Nép című képes hetilap szerkesztése. Az 1920-ban Kolozsvárt megalakított Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. az egyházak támogatását élvezte, s főleg a magyar nyelvű egyházi kiadványok, tankönyvek kinyomtatására rendezkedett be. Megerősödése után lapkiadással, könyvsorozatok összeállításával is foglalkozott. A magyar nyelvű művelődés terjesztésének legerősebb intézménye volt a két világháború közti Erdélyben. A szépirodalom terjesztésében aránylag kisebb szerep hárult rája – főleg az ideológiai kötöttségek miatt. Az egyházak erkölcsi nézeteivel ellentétes, progresszív nézeteket hirdető munkák kiadását nem vállalta. A Minerva 1921 őszén a falusi lakosság szórakoztatására, vallá-

sos, erkölcsi és szakmai nevelésére indította meg a Magyar Népet. Ennek főszerkesztőjéül kérték fel Gyallay Domokost, aki húsz éven át látta el e feladatkörét nagy buzgalommal, óriási népszerűséget szerezve a vidéki lakosság körében. 1927 őszén a Magyar Nép annyira megerősödött, hogy a Minerva főállásban tudta alkalmazni Gyallayt, aki így lemondott tanári katedrájáról, ezt az 1927 novemberi egyházi Főtanácson munkásságát elismerő jegyzőkönyvi köszönet megszavazásával vették tudomásul.¹²

Gyallay az 1920-as években kialakuló önálló erdélyi, romániai magyar irodalmi életben is szerepet játszik. Novellái a kolozsvári napisajtóban és rövidebb-hosszabb életű lapkísérletekben jelennek meg. Első gyűjteményes novelláskötetét, *Ősi rögön* 1921-ben adja ki a Minerva Tóth István címlapjával. A tizenhét elbeszélés még nem kelt különösebb visszhangot, hiszen ezekben az években aránylag sok kis füzet jelenik meg versekkel, prózával, s a kritika még nem állít fel esztétikai mércét a művekkel szemben. Megelégszik a mennyiségi méltatással, az ismertetéssel. Második gyűjteményes kötete, a Berlinben kinyomtatott, de Romániában is terjesztett *Föld népe* (1924) már kiforrott íróegyéniségként hívja fel rá a figyelmet. Az ismertetések-bírálatok Gyallay művészetét elismerőleg méltatják. A történelmi novelláiból válogatott Marosvásárhelyt kiadott *Rég volt, igaz volt...* című kötet (1925) kifejezetten könyvsiker. A teljes elismerést azonban történelmi regénye, a *Vaskenyéren* hozza meg 1926-ban. Egy év múlva szükségessé válik a második kiadás megjelentetése, 1928-ban a Kazinczy Kiadóvállalat Kassán, 1934-ben a Franklin Társulat Budapesten nyomatja újra. A kritika e regényben véli felismerni az „igazi” erdélyiséget. Nyolc egyfelvonásos darabot tartalmazó *Falusi színház* című kötete (1928) a vidéki műkedvelők igényeit igyekszik kielégíteni, s mint ilyen Erdély-szerte kere-

setté vált. Ugyancsak a falusi olvasók számára készült a két kiadást is megért *Genovéva* (1930, 1938) széphistória-feldolgozása (részben magyar környezetbe helyezi a cselekményt) és világháborús regénye, *A nagy tűz árnyékában* (1929).

A vallásfelekezetén levőkről sem feledkezett meg. Egyházalapítójuk halálának 350. évfordulójára írta az aktualitása folytán többször is előadott történelmi színjátékát, a *Dávid Ferenc búcsúzását* (1929), melynek kiadását a Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Köre vállalta. Ugyancsak egyházi kiadványként, az Unitárius füzetek sorozatban került sajtó alá az *Emlékezés nagy tudós Brassai Sámuelre* (1933) című műve.

1930-tól kezdve szinte évente jelentek meg – többnyire egyházi kiadásban – füzetek novelláival. Újabb eredeti kötettel csak 1938-ban jelentkezett: *Nyár Solymoson* című regénye és folytatása, a *Hívó hegyek* (1940) nem keltettek nagyobb érdeklődést. Inkább csak a felekezeti sajtó dicsérte őket. A 30-as évek közepétől rendre kiszorult az irodalmi élet porondjáról, s a *Vaskenyéren* után támasztott elvárásokat nem tudta kielégíteni.

Átmenetileg Gyallay az egyik legelterjedtebb erdélyi folyóirat, az „Irodalmi, művészeti és társadalompolitikai hetilap”-ként megjelenő Pásztortűz élén is fontos szerepet játszik. A Pásztortűz az unitárius S[ütő] Nagy László által 1915-ben alapított Erdélyi (Kolozsvári) Szemléből vált ki. Annak már 1919-es és 1920-as évfolyamában rendszeresen közölt Gyallay, sőt főmunkatársként 1920 nyarától a címlapon szerepelt a neve. Ekkoriban írt vezércikkében (*Irodalmi szervezkedés* 1920/26. sz.) a különvált romániai magyar irodalom centralizálását, a centrum kiválasztását, a hatékony kritika kialakítását sürgeti. 1921-től e lap alakul át Pásztortűzzé, de 1928-tól különböző címváltozatokkal a Szemle is újra megjelenik szintén S. Nagy

László szerkesztésében, s több dicsérő bírálatot közöl Gyallayról, 1940–1944 között eredeti írásait hozza.

A leghosszabb életű s legnépszerűbb erdélyi művelődési folyóiratnak, az eleinte Reményik Sándor szerkesztette Pásztortűznek 1921-től rendszeres munkatársa, 1933-ig évente három-négy novelláját közlik. Reményiket 1924 júniusában a neves irodalomtörténész, György Lajos váltja fel a főszerkesztői székben, s ekkor pár hónapra szerkesztőül bevonja Gyallayt is a lap összeállításába. 1925 júliusától főmunkatársként Áprily és Reményik társaságában Gyallay a címlapra kerül. Mikor 1927 márciusában hosszabb külföldi útra megy György Lajos, Gyallayra hárul a felelős szerkesztői tisztség. 1928 novemberében György visszatér, de nem foglalja el állását, úgyhogy 1930 végéig Áprily és Reményik több-kevesebb támogatásával Gyallay vezeti a lapot. Mint technikai szerkesztő Jakab Géza, majd Dsida Jenő van segítségére. 1930 decemberétől főmunkatársként, 1933 decemberében – 1934 januárjában ismét szerkesztőként jegyzi a folyóiratot, azután egy öttagú bizottság veszi át a Pásztortűz irányítását, Gyallay minden kapcsolata megszakad a lappal. Nem is közöl benne.

Gyallay viszonya a Pásztortűzhez sok vitára, elégedetlenségre adott okot. Ő maga nem szívesen végezte ezt a teljes embert követelő munkát, de mint a Minerva Rt. alkalmazottja, kezébe kellett vennie ideiglenesen, majd véglegesen is a vállalata kiadásában megjelenő lap szerkesztését. Célja kifejezetten a György Lajos létrehozta lapstruktúra megőrzése, konzerválása volt. Nem újított, az újabb írók szerepeltetésétől is óvakodott. Konzervatívizmusaért a Helikon íróinak egy része többször gúnyolódva bírálta, de csak sokára tudták megoldani helyettesítését.

A legnagyobb megbecsülésnek Gyallay a 20-as évek második felében örvendett. Utal erre, hogy 1926 januárjában a ma-

rosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság tagjául választják, igaz, közölt már korábban, 1921-ben is a társaság havi közlönyében, a Zord Időben, s utóbb novellával szerepel a félszázados jubileumra összeállított, de csak 1930-ban kinyomtatott Ünnepi Könyvben. Ugyancsak 1926-ban Kemény János báró marosvécsi várkastélyába hívja meg az általa legjobbnak vélt huszonzét romániai magyar író. A néhány napos júniusi találkozón megbeszélték az erdélyi magyar irodalom legfontosabb kérdéseit, s elhatározták, hogy azután is minden év nyarán összeülnek tanácskozni Marosvécsen. Ezeket a tanácskozásokat, illetve a részt vevő írókat Erdélyi Helikon néven emlegeti az irodalomtörténet, s az irodalmi élet megszervezésének legfontosabb eseményeként méltatja. A Bánffy Miklós, Kós Károly és Kuncz Aladár szellemi irányításával összeült írók határozatot fogadnak el, átveszik az Erdélyi Szépmíves Céh néven már 1924-ben megalakult könyvkiadóvállalatot, s 1927-ben kétkötetes antológiát adnak ki, majd 1928-ban megindítják önálló folyóiratukat, az Erdélyi Helikont. A Helikon írói közössége az idők folyamán meghívta az újabb, fiatalabb írókat is, úgyhogy megszüntéig összesen ötvenötön részesültek e kitüntetésben. Gyallay az első huszonzét „alapító” között szerepelt, az egyetlen unitárius volt, később is csak két unitáriussal bővült a tagság: Balázs Ferencsel (1932) és Szabédi Lászlóval (1942).

Gyallay élénken részt vett az első találkozók vitájában. Feladatokat kapott. Őt küldték ki például az átvett Szépmíves Céh könyvkiadóvállalat felügyelő bizottságába. A harmadik találkozón, 1928-ban felszólítja az írókat, hogy a nép számára hozzáférhető könyveket írjanak, antológiák összeállítását javasolja. Az 1929-es találkozón jelzi a Székelyföld egy, az Orbán Balázséhoz hasonló leírásának szükségességét. A Minerva kiadná a kötetet. Az ötödik, 1930-as találkozón már nem vesz részt, sőt

felügyelő bizottsági tagságáról is lemond. Az 1927-es antológiában még novellával szerepel, de már az Erdélyi Helikonban nem közöl – az egyik találkozói jelentésében panaszolják ezt. Pár találkozón még emlegetik, kisebb megbízásokat kap, de azután teljesen megfeledkeznek róla.¹³ Ennek fő okát alighanem a Tamási Áronnal kirobbant ellentétben kell keresnünk. A Benedek Elek halálával a Kisfaludy Társaságban megürült helyet ugyanis erdélyi íróval akarták betölteni, s erre a legesélyesebb Gyallay volt, akit már két évvel korábban jelöltek. A Brassói Lapok 1930. január 5-i számában „Az Erdélyben élő székely írók és hírlapírók csoportja” aláírással nyílt levelet intéztek Berzeviczy Alberthez, a Kisfaludy Társaság elnökéhez, amelyben tiltakoztak az ellen, hogy a Benedek Elek helyét Gyallayval töltsék be, ő volt ugyanis szerintük a Benedek Elek ellen „elhintett alaptalan és méltatlan gyanúsítások, rágalmak és szidalmak egyik legkonokabb terjesztője”. Gyallay már a január 10-i számban válaszol a cikkekre, s kijelenti, hogy közte és Benedek Elek közt voltak ugyan elvi ellentétek, de ez nem fajult személyes ellenszenvvé. Mire Tamási Áron és Szentimrei Jenő aláírásával egy heves hangú cikk jelenik meg a január 11-i számban (*Benedek Elek emléke körül*), amire Gyallay önigazoló „zárszava” következik, jelezve, hogy a sajtóban többé nem vitázik. Tamási e témakörbe vágó január 22-i írását (*Még egyszer a végszó jogán*) egy szerkesztőségi jegyzet vezeti be, mely túlzottan is elfajultnak minősíti a vitát, és megértést javasol.¹⁴

Nem Gyallay megértéséről volt itt szó, ő a Magyar Népből gyakran szerepeltette „Elek apó”-t, méltatta is. Azt, hogy irodalompolitikai tevékenységéről magántársaságban nyilatkozott-e, egyetlen hiteles dokumentum sem rögzítette. A megértésre Budapesten volt szükség, ahol meg is találták az áthidaló megoldást: Babits Mihállyal és Kosztolányi Dezsővel együtt őt is ta-

gul választották, méghozzá szokatlanul nagy szavazatszámmal (harmincháromból harmincan szavaztak „igen”-nel), de nem a Benedek Elek, hanem Vargha Gyula költő helyére vették fel, aki különben Gyallay ajánlását is megírta még 1929-ben bekövetkezett halála előtt. 1931. január 7-i székfoglalója alkalmával Gyallay Vargha pályáját kellett hogy méltassa, majd felolvasta *Tűz a szigeten* című novelláját. Gyallay volt a Kisfaludy Társaság – Kriza János utáni – második unitárius és — Bánffy Miklós, valamint Reményik Sándor mellett – harmadik akkor Romániában élő tagja. E kitüntetést egyhangúlag ünnepelte az erdélyi magyar sajtó, még az Erdélyi Helikon is. Ez utóbbi helyen Kuncz Aladár írt szép cikket Gyallayról, akinek célját az ősi magyar műveltségi és irodalmi hagyományok megőrzésében, megszerettetésében látja, olvasótábor kinevelésében.

Négy évvel később, 1934 márciusában a Petőfi Társaság – az erdélyiek közül Gyalui Farkassal és Kristóf Györggyel együtt – ugyancsak tagjául választja, ami újabb ünneplésre ad alkalmat.

Ekkoriban bemutatott színdarabjai keltenek nagyobb visszhangot. 1931 februárjában a kolozsvári Magyar Színház *A kontár* című egyfelvonásosát, 1935 elején a budapesti Nemzeti Színház *Külön nóta* című népi játékát viszi színre. Ezt az év szeptember 27-én este a budapesti rádió is közvetítette. A darab 1940 júliusi Margit-szigeti szabadtéri előadása parádés szereposztással (Garamszeghy Sándor, Jávor Pál, Gózon Gyula, Somogyi Erzsi, Gobbi Hilda, Onodi Ákos, Maklár Zoltán) és a székely népi vonatkozások kidomborításával, számos tánccal nagy sikert aratott.

Figyelemre méltó Gyallay 1930-ban kezdeményezett Népkönyvtár-akciója. Célja az erdélyi magyar faluk kis könyvtárakkal való ellátása volt. Főleg a Minerva Rt. támogatta ilyen

irányú munkáját, s annak egyik vezető tisztviselője, Görög Ferenc történész volt Gyallay segítségével. A megalakított Erdélyi Magyar Népkönyvtár Bizottság tíz év alatt, 1939-ig 364 községben állított fel ilyen könyvtárat, biztosítva a falusi lakosság állandó kapcsolatát a magyar műveltséggel és irodalommal.¹⁵

1940 őszén a bécsi döntést követően több más erdélyi íróval és tudóssal együtt Korvin-koszorúval tüntették ki. A következő évtől – bár kolozsvári lakását fenntartja – a Magyar Népművelők Társasága lapvállalatának élére kerül, s ennek kiadványát, a Szebb Jövőt! című ifjúsági képes hetilapot jegyzi főszerkesztőként. Néhány novelláját közlik, cikkeket nem ír, a lap összeállítását sem ő, hanem a felelős szerkesztő végzi. 1942 novemberében válik meg ettől az állásától. A budapesti VIII. kerületi Zrínyi Miklós Gimnáziumban biztosítanak számára katedrát, s onnan vonul nyugalomba 1944 nyarán tanügyi főtanácsosi és gimnáziumi igazgatói címmel kitüntetve.¹⁶

Az 1940-es években alig alkot eredetit. *A hegyek beszélők* (1940) című kötete hat korábban írt novelláját tartalmazza, öszszegyűjtött elbeszéléseit *Egy földél alatt* (1943) címmel az Új Idők vállalat adja ki. Talán csak a Magyar Népművelők Társasága kiadásában kinyomtatott *Rogierius mester a pokol torkában* című, az 1241-es tatárjárást bemutató kisregénye újabb alkotás. E kötetek sajtóvisszhangja szinte teljesen elmaradt.

A második világháború befejezése után 1945-ben családjával végleg Budapestre költözik. Az új rendszer különös gondot fordít a népművelés megszervezésére, a vidéki amatőr színjátszás támogatására. Gyallay kis jeleneteit, egyfelvonásosait 1946 és 1948 között önálló füzetekben, műsorkönyvekben adták ki, s több faluban színre is vitték. Az 1950-es és 1960-as években önálló munkái nem jelentek meg, néhány tanulmányt közölt folyóiratokban. El-

beszéléseinek utolsó gyűjteménye Szent-Iványi Sándor előszavával New Yorkban került sajtó alá 1968-ban (*Erdélyi legendák*).

Az 1940-es évektől újra az egyház keretében gyümölcsöz-tethette lankadatlan tetterejét. Még 1928-tól Kolozsvárt egyházi tanácsos lett, a Főtanács világi tagja. Ezt a tisztséget a magyarországi Unitárius Egyház keretében is megtartotta, 1947-től haláláig tagja volt az Egyházköri Tanácsnak. 1948-ban egyike azoknak, akik az egyház megbízásából főgondnokhelyettesként aláírták az állammal kötött első szerves megállapodást, az „Egyezmény”-t. Számos alkalommal vidéki gyülekezetekbe látogatott, ahol felolvasásokat tartott. Rangidős tanácsosként mindig a véleménykülönbségek békés elsimításán, az egyetértés kialakításán fáradozott.

Részt vett még a Magyar Nyelvtudományi Társaság rendezvényein, s a Pen Clubban tevékenykedett. Ennek 1932-ben lett tagja, amikor megalakult a Club romániai magyar alosztálya Bánffy Miklós elnökletével. Gyallayt igazgatósági tagnak választották.

Változatos, megpróbáltatásokban és sikerekben gazdag, kilenc évtizedre terjedő életútja 1970. április 11-én ért véget. A X. kerületi Új Köztemetőben helyezték nyugalomra. Sírját az Unitárius Egyház gondozza.

AZ ERDÉLYI MAGYAR NÉP TANÍTÓJA

Ezt a munkásságát méltató cikkekben gyakran visszatérő címet elsősorban a Magyar Nép című „Politikai, gazdasági, szépirodalmi képes hetilap” szerkesztésével érdemelte ki Gyallay. Az erdélyi magyarság egyházi-politikai vezetői tájegységként egy-egy napilapot, a műveltebb olvasórétegek igé-

nyeinek kielégítésére pedig a Pásztortűz című hetilapot támogatták. Ezek azonban nem jutottak el a falusi gazdákhoz, a városi iparosokhoz, gazdálkodókhoz – akkori szóhasználat szerint az „alsóbb néprétegek”-hez. A Minerva Rt. segítségével éppen azért indították meg a Magyar Népet, hogy ezt a népréteget is tájékoztassák, ellássák olvasnivalóval, nevelhessék vallásértkölcsi, gazdasági, szakmai és politikai téren. Ezen célkitűzéseivel a lap egyedülálló volt a háború utáni Erdélyben, és egyetlen életképes vállalkozásnak bizonyult az elkövetkező évtizedekben.

A megfelelő hangnem eltalálása, alkalmazása Gyallay Domokost dicséri, aki 1921. november 25-től, a Magyar Nép megindulásától 1940 végéig főszerkesztőként vezeti a lapot. 1941-ben főmunkatársként, majd pár héttel később megint főszerkesztőként szerepel neve a címlapon egész 1943 szeptemberéig, de ekkor már nem vesz részt a lap összeállításában. Mellette a felelős szerkesztői tisztséget Naláczy István (1924-ig), Petres Kálmán (1927-ig) tölti be. 1928-tól mezőgazdasági rovatszerkesztő, majd 1938-tól 1941-ig felelős szerkesztő Szász Ferenc, Kolozs megye későbbi alispánja. 1941-től Parádi Ferenc, Pap Jánossy Béla, Dávid Iván, végül pedig a lap 1944 szeptemberi megszűnéséig Nemes István szerepel felelős szerkesztőként. A felelős kiadó az 1930-as évektől mindvégig Tóth Kálmán.

„Kicsiny lapunk a romániai magyarok egységének, összetartásának ígéhirdetője kíván lenni” – fogalmazza meg a célkitűzést az első szám *Üzenete*. Ezt az egységet, összetartást úgy kellett kialakítani, fokozni, hogy a hiányos műveltségű, éppen csak írni-olvasni tudó emberek is megszeressék az olvasást, megértsék a cikkeket, megkapják a szükséges tájékoztatást az egyházi, politikai, művelődési élet eseményeiről. Közismert té-

nyeket is újra meg újra el kellett magyarázni, ismételni, mindig alapfokról indítani. A „közérthetőség” ilyenszerű betartása, a lap összeállítása, profiljának kialakítása, fokozatos módosítása hús éven át Gyallay munkája volt: itt helyénvalónak véljük az egész Magyar Népet bemutatni.¹⁷

Az 1920-as években a Magyar Nép részben iparos szaklapot pótolta. Bemutatta az egyes iparágak romániai helyzetét, megmagyarázta az új törvényeket, beszámolt a piaci viszonyokról, s gondot fordított a továbbképzésre. Ez azokban az években létfontosságú volt, hiszen az iparosok még nem tudtak eléggé románul, hogy a megfelelő szaksajtót olvashassák. Később magyar ipari lapok is beindultak. A mezőgazdasági és szövetkezeti kérdések tárgyalásakor kifejezetten az erdélyi falusiak helyzetét tartotta szem előtt. Korszerű gazdálkodást módszerekre nevelte a kisgazdákat, a gyümölcs- és takarmánytermelést szorgalmazta, hírt adott a nemesített magvak, fajállatok, új gazdasági gépek, felszerelések előnyeiről. Sőt a gazdasszonyokat is oktatta baromfityenyésztésre, konyhakertészetre. Állandó kapcsolatot tartott fenn az Erdélyi Gazdasági Egylettel. Ipari- szövetkezeti téren számos mesteremberen kívül Adorjáni Károly, Dévald László, Ferencz József, Szemerjai Sándor, Veress Endre, míg mezőgazdasági vonatkozásban Cs. Lázár László, Gyalui Rosenberger Sándor, Nagy Endre, Péter Béla, P. Nagy Sándor, Szentkirályi Sándor és Török Bálint szerepel több cikkel.

Az ismeretterjesztés és tudománynépszerűsítés vonalán a lap az erdélyi művelődési élet legkiemelkedőbb képviselőit sorakoztatja fel, s minden kulturális eseményről, évfordulóról értesíti – megfelelő magyarázat kíséretében – az olvasókat. Az állandó munkatársak között van Bitay Árpád, Boros György, Csűry Bálint, Grandpierre Emil, Gyalui Farkas, György Lajos, Járosi Andor, Kádár József, Kiss Ernő, Kristóf György, Rass

Károly, Tavaszy Sándor, Trefán Leonárd, Vári Albert, Vásárhelyi János – valamennyien neves tudósok, vezető egyházi emberek. Gál Kelemen tanügyi-pedagógiai cikkekkel, Rajka László és Kántor Lajos fordításokkal szerepel. Rajka a sváb nemzetiségről cikkezik. Seprődi János Bartókról, Nagy Sándor Adyról közöl portrét. „Erdély jeles szülöttei” címmel vezetnek rovatot, bemutatják, a kultúrintézeteket, egy-egy könyvismertetés is megjelenik. A történészekre hárult a tankönyvekből kiszorult magyar és különösen erdélyi történelem eseményeinek felidézése. Biró Vencel, Buday Árpád, Ferenczi Sándor és Karácsonyi János írásai mellett különösen Kelemen Lajos állandó rovata, az egy-egy falu műemlékein végigkalauzoló „Honismeret” figyelemreméltó. A természettudomány titkaiba és a földrajzi-földtani ismeretekbe Balogh Ernő, Bányai János, Gelei József, Teleky Dezső, Xántusné Paull Aranka, valamint a más témájú cikkekkel is gyakran közreműködő Tulogdy János vezeti be az olvasókat. Az orvosi-felvilágosító írásokat Gergely Endre, majd Jancsó Ödön jegyzi.

Nagy gondot jelentett Gyallay számára az erdélyi felekezetek arányos szerepeltetése a lapban. A munkatársak is mindenny felekezetet képviselik, de az egyházi hírek (egy ideig „Egyházi mozgalmak” főcím alatt) keretében is minden katolikus, református, unitárius és lutheránus templomszentelésről, püspöki beiktatásról, vizitációról, temetésről, fontosabb gyűlésről szólnia kellett. Nemkülönben az egyházi ünnepek alkalmával felváltva íratta – lehetőleg főpapokkal – a megfelelő vezércikkeket. Már az első évfolyam ötödik száma címlapján hozza a hat akkor élő romániai magyar püspök képét. A második évfolyam első száma a főpásztorok újévi üzenetével kezdődik. 1925-ben pedig azon alkalomból kerül Mailáth Gusztáv Károly katolikus, Ferencz József unitárius és Nagy Károly református

püspök arcképe a címlapra, hogy május 14-én tanácskozássra ültek össze a kisebbségi iskolákat sújtó új román iskolatörvény megbeszélésére. A magyar tannyelvű oktatás a két világháború között ugyanis az egyházi iskolákra korlátozódott. Az unitáriusok különösen gyakran szerepelnek a lap oldalain. Minden főtanács, egyházi évforduló részletes méltatást kap. 1925-ben Vári Albert köszönti kilencvenedik születésnapján az unitáriusok apostoli kort megért püspökét, Ferencz Józsefet (arcképe a címlapon). 1927 karácsonyán az ünnepi cikket még a kilencvenhárom éves főpásztor írja, 1928 februárjában már gyászkeletes arcképével a címlapon haláláról és temetéséről tudósít a Magyar Nép. Ürmösi Károly Boros Györgyöt mutatja be az év májusában püspökké választásakor. 1938 októberében pedig Varga Béla új püspök arcképét hozza a lap s méltatja egyéniségét. Hasonlóan emlékeznek meg a főgondnokokról is.

A Magyar Nép állandó rovatbeosztása a 20-as évek közepére alakul ki: Külföld, Belpolitika, Hírek (újdonságok, érdekességek), Könyvek, Művelődési mozgalmak, Mezőgazdaság (állat-, termény- és piaci árak jegyzékével), Szövetkezet (gazdasági és hitelszövetkezetek), Ipari rovat (valutajegyzékkel), Mulattató (szépirodalom), Kérdések–szerkesztői üzenetek.

1928-tól, mikor részben Szász Ferenc veszi át a szerkesztést, a lap fokozottabban a falusi lakosság felé fordul. Figyelemre méltó a szászok gazdálkodását bemutató különszámuk. Ekkor indítanak harcot a falun elterjedt ponyvairodalom ellen folytatásos regény közlésével. Ez évben rendszeresíti Vásárhelyi János – a későbbi református püspök – „Az Életből az Életnek” című vallásos erkölcsi-nevelő jellegű meditációkat tartalmazó rovatát. Rövidebb életű az 1929-ben induló „A nő” című rovat Gyallay Domokosné, Bethlen Györgyné és Kovács Dezsőné közreműködésével, az 1933-ban megindított „Ifjúság” rovat

sem válik be. A 30-as évek elején néhány fiatalabb munkatársa akad a lapnak Balázs Ferenc, Debreczeni László, Demeter Béla és László Dezső személyében. A lapot – szellemét, beosztását tekintve – nem sikerül megújítani, egyre inkább sablonossá válik. Több alkalommal is cikket, beszámolót közölnek a dániai életről, mezőgazdaságról (Balázs Ferenc, Gyallay-Pap Zsigmond, ifj. Vékás Lajos¹⁸). 1935–1936-ban a szerkesztőség egy-egy tájegység falvaiban Magyar-, illetve kultúrnapokat rendez, ezeken felkért előadók mezőgazdasági és közművelődési kérdésekről beszélnek. 1938-tól „Kis Koszorú” címmel, majd cím nélkül Ölbery Irén és K. Tóth Lenke közreműködésével elég rendszeresen nyolclapos gyermekmellékletet jelentetnek meg. 1939-től „Művelődési mozgalmak” című rovatuk a magyar és az egyetemes művelődéstörténet nagy eseményeit mutatja be. A mezőgazdasági rovatba ekkoriban kapcsolódik be munkatárs-ként Kleisl Gyula, Bodor Kálmán (kertészet), Konopi Kálmán (vetőmag-nemesítés), a pusztakamarási Szász Ferenc, Gidófalvi István.

Az 1940-es években a háborús események nyomják rá bélyegüket a lapra. Sok az aláírás nélküli cikk. Valamelyes fellendülés új munkatársak bevonásával csak 1943 végétől tapasztalható.

A lap politikai vonalon mindvégig a Minerva Részvénytársaságot támogató Magyar Párt, illetve Erdélyi Párt szócsöve volt, részt vett a pártpolitika népszerűsítésében, megmagyarázásában, a választások előkészítésében. Balogh Artúr, Demeter Béla, Gyárfás Elemér, Paál Árpád, Sulyok István, Váradi Aurél, Zágoni István vezércikkei, jegyzetei nemegyszer a nemzetiségi jogokat is megmagyarázták, rámutattak például a névbejegyzés körüli törvénytelenésekre.

A lap egészében szerény kis rovatként húzódott meg a Mu-

lattató szépirodalmi anyagával. Főleg verseket, elbeszéléseket, néha anekdotákat, vicceket tartalmazott. Ennek szerkesztése bizonyosan Gyallay személyes munkája volt, úgyhogy fényt vet irodalmi ízlésére. Gyallay felfogása szerint a kevésbé művelt rétegek csak a népnemzeti költészet termékeit képesek megérteni, élvezni. Így a klasszikusok (Petőfi, Arany, Jókai, Mikszáth) mellett a magyarországi kortárs írók közül csak az előbbiekek stílusának folytatói (Bartóky József, Endrődi Sándor, Jakab Ödön, Lampérth Géza, Lévy József, Vargha Gyula) szerepelnek néha, aránylag Gárdonyt Géza és Móra Ferenc népies írásai jelentenek magasabb színvonalat. E szerzők évfordulójáról, kitüntetéséről, haláláról mindig megemlékeznek – néha vezércikkben is. A két világháború közti újabb magyar irodalomnak nyoma sincs a lapban. Ady is csak az 1924-es ünnepek kapcsán kerül bemutatásra, s hozzák három versét. Az erdélyi írók közül sem az élvonalbeliek szerepelnek. Alig néhányszor bukkan fel Reményik Sándor, Áprily Lajos, Tompa László és Szombati Szabó István neve. Annál gyakrabban olvashatók Benedek Elek, Csűrös Emília, Dózsa Endre, Farczádi Sándor, Finta Gerő, Földes Zoltán, Halmágyi Samu, Kovács Dezső, L. Ady Mariska, Mael Ferenc, Nikodémusz Károly, Pálffy Márton, Serestély Béla, Szabolcska Mihály, Wass Albert versei, meséi, elbeszélései. A 30-as évek végén jelentkezik Kiss Jenő verseivel. Az 1940-es években pedig Nyíró József, Nagy Elek (Méhes György), Horváth István, Kovács György, a budapestiek közül Móricz Zsigmond és Szabó Dezső írásai hódítanak teret. Mint e névsorok mutatják, irodalmi ízlés tekintetében Gyallay nem hitt a nép nevelhetőségében, nem is próbálta meg az ízlés fejlesztését. Ha a 20-as évek elején még indokolt volt is a fenti írók túlsúlya, a 30-as években legalább kísérletként közölhetett volna a népi íróktól vagy Móricz novelláiból. Csakhogy Gyallay ezek

életlátásától is idegenkedett. A megnyugtató, szelíden szórakoztató irodalmat kedvelte. Ez a problémákat, ellentéteket elsimító hangvétel az egész lapra jellemző – és természetesen Gyallay novelláira is. Ezért jegyezték meg kritikusai, legalábbis a lapbeli irodalmi-művelődési írásokra találóan, hogy Gyallay egész pályája során megmaradt „csak” tanítónak, nem próbált meg túllépni az elemi osztályok szintjén.¹⁹

A Magyar Nép kétségtelenül Gyallay fő műve. A két világháború közti legnépszerűbb romániai magyar hetilap volt. Az 1920-as évek közepén egy-egy száma tizenkét oldal, az évtized végén már tizenhat oldal volt, s 1929-ben elérte a húszezres példányszámot, ami körülbelül százezer olvasót jelentett – ez akkoriban Erdélyben egyedülálló teljesítmény volt. Még Magyarországról is sokan megrendelték. Példányszáma később csökkent, de oldalainak száma az 1930-as évek közepén húszra emelkedett. Így egy-egy évfolyam több mint ezer oldalt tett ki. A tartalomhoz tetszetős külső járult Márton Ferenc, Szopos Sándor, Tóth István, Hankó János illusztrációival. Tóth *A magyar díszítés alapformái* címmel rajzsorozatot közölt, ezt 1939-ben kötetbe gyűjtve is kiadta.²⁰ Az 1930-as évek végén egyre több fénykép jelent meg a Magyar Népből, minden szám első és utolsó lapja minőségileg jobb papírból készült a fényképek számára.

A Magyar Nép szerkesztősége állította össze munkatársai írásainak felhasználásával az 1921 és 1943 között évente megjelenő füzetes *Erdélyi Magyar Naptárt*. Gyallay Domokos kezdeményezésére a Magyar Nép „olvasóközönségének mulattatására és ismereteinek bővítésére” könyvsorozatot is indítottak: *A Magyar Nép Könyvtára*. Szerkeszti Gyallay Domokos. 1923 és 1940 között hatvanhárom kis, száz-százötven lapos kötetet küldtek meg ingyen az előfizetőknek.²¹

A legtöbb kötet szórakoztató olvasmányokat tartalmazott

kortársaktól, illetve magyar klasszikusoktól (irodalomtörténeszek bevezetőjével). Kiadták például Heltai Gáspár *Száz fabuláját* Szentimrei Jenő átdolgozásában, Jókai elbeszéléseit, Tompa Mihály elbeszélő költeményeit (Gyallay előszavával), Benedek Elek, Sebesi Samu, Gyallay Domokos válogatott novelláit, Izsák Domokos parasztköltő verseit Tompa László gondozásában. Külön kötetek a falusi műkedvelőknek száltak. Rajka László és Gyallay Domokos egy-egy szavalókönyvet állított össze, több válogatás jeleneteket, egyfelvonásosokat tartalmazott. A legnépszerűbb kötet a három kiadást megérett Csűrű Bálint-féle *Vőfélykönyv*, valamint Vásárhelyi János *Hóstatilakodalma* volt.

Az egyszerűbb néprétegek műveltségi szintjét próbálta javítani a népszerűen, olvasmányosan megírt magyar történelem és irodalomtörténet, Mátyás király, Petőfi, Széchenyi életrajza. Nem kisebb jelentőségűek a vallásos-erkölcsi nevelést, egészségügyi-jogi felvilágosítást célzó kötetek. A falusi lakosság mindennapi munkáját egész sor tanácsadó és kézikönyvecske próbálta korszerűsíteni, megkönnyíteni. Ez utóbbi munkák jó része előbb a Magyar Népből jelent meg folytatásokban.

A Magyar Nép célkitűzéseit segítette elő az 1935-ben Gyallay Domokos szerkesztésében kiadott *Képes Ábécé és olvasókönyv*. Azokhoz szól, akik az iskolákban nem tanulhattak meg magyarul írni és olvasni. Módszertani útmutatásokat ad a szülőknek, jó barátoknak, akik e könyv használatában a tanuló segítségére lesznek. Külön részben mutatja be a magyar és román betűk kiejtésének egyezését és különbségét. Az irodalmi és történelmi olvasmányokon kívül a legfontosabb imákat és „Erdélyország történelmének főbb eseményei”-t is magába foglalja. Sikerére jellemző, hogy 1940-ben *Betűk és képek világa* címmel második, átdolgozott kiadása jelent meg.

A MESEMONDÓ

Gyallay már a világháború előtt is számos novellát írt, ezek az akkori napisajtó igényeihez igazodtak, s alig tűntek ki a divatos tárcanovellák rengetegéből. Többnyire gyermekkori falusi és diákkori városi élményei tükröződnek bennük. A világháború gazdag élményanyaga és az 1920-as évek erdélyi irodalmi helyzete nagymértékben elősegítette Gyallay íróvá érését. A Nyugat iskoláján nevelkedett, vagy legalábbis a Kemény Zsigmond és Petelei István lélekelemző technikáját követő prózaírók inkább az embert, az egyéniséget állították műveik középpontjába, s annak szenvedéseit, konfliktusait, tragikus bukását ábrázolták. Műveiket elsősorban a műveltebb városi rétegek olvasták, a falusi lakosság Jókai, Mikszáth, az újabbak közül Gárdonyi és Móra történeteit, cselekménydús meséit, anekdotáit kedvelte. Nem utolsósorban az egyházak is lelkészeik útján ezt a patriarkális-humoros világképet igyekeztek megőrizni a közösség tudatában.

Ennek a világképnek lett erdélyi őrizője, továbbépítője, jellegzetes székely színekkel ékesítője Gyallay Domokos. A Székelyföldről jött, s mint többen megírták róla, Kolozsvárt, sőt Budapesten is lélekben udvarhelyi székely maradt. Szépíróként elsősorban annak a közönségnek az igényeihez igazodott, amely őt felnevelte, kibocsátotta, lapszerkesztőként szintén hozzájuk szólt. A századvég népe pedig a mesét kedvelte hallgatni és olvasni is. Így vált Gyallay mesemondóvá.

Novelláiban a cselekmény, a tettek elbeszélése a fontos. Tud és szeret elbeszélni. Néhány mondattal megteremti a történelmi atmoszférát, ábrázolja a helyszínt, szereplőit mindössze pár éles vonallal legfeljebb egy bekezdés erejéig jellemzi. Utána kezdődik a cselekmény. Ezt lehetőleg célratörően, fordulatosan

mindig egy szálon futtatva adja elő. Kerüli az elmélkedő kitérőket, elemző, a cselekmény megértéséhez szigorúan szükségesnél hosszabb környezetleíró részeket. A legnagyobb élmények fölött is – születés, szerelem, kiszabadulás-megmenekülés, ritkábban halál – egy-egy mondattal átsiklik, hogy eljusson a nem túlzottan kiélezett csattanóig, amelyben mindig valamely tanulság is rejtőzik – anélkül, hogy kicsengne belőle az oktató szándék. A furfangos megoldásokat, szép cselekedeteket, megtéréseket szereti a történet középpontjába helyezni, s így mindig az erkölcsi érték kerekedik felül: a jobbító szándék, a végtelen optimizmus jellemző Gyallay írásaira. Néha idillikus derű, játsszi humor, ritkábban drámai kibontakozás színezi a történeteket.

Gyallay mesemondó művészetét a sajátos világlátás és építkezés mellett a nyelve teszi egészen jellegzetessé. Bár legtöbbször székelyekről ír, nem a nyelvjárással, hanem a székely gondolkodással jellemez. Csak nagy ritkán alkalmaz egy-egy székely szót, nyelvi fordulatot – annyit, amennyi a hangulat megteremtéséhez szükséges, de semmi esetre sem veszélyezteti a megértést vagy állítja talány elé az olvasót. Ugyanez vonatkozik a történelmi novellákra is, amelyekben gyakrabban él latinos, régies kifejezésekkel, de ezek az 1920-as években még nem estek ki a köztudatból, az iskolákban is tanították őket, esetleges nem értésük sem zavarja a történet élvezetőségét.

Tematikájukat tekintve novelláit három fő csoportba oszthatjuk. Ezt a felosztást maga a szerző is vállalja, mikor ilyen szempontok szerint gyűjtötte kötetbe írásait.

A székely népelet és társadalom ábrázolása áll számos novellája középpontjában. Ismerte és szerette a népet, a népről a népnek írt. A birtokos, a pap, a tanító, a nagygazda a szegény-paraszton át egészen a bakterig mind jelen van novelláiban. De-

rús idillben, békésen élnek, legfőbb értéknek a munkát tekintik. Ha néha össze is zörrennek, azt hamar elsimítja az elfogadott – eszményi – erkölcsi rend. „Ahogy ő meg tudja írni a falusi székely gazda, székely legény és leány élet- és jellemrajzát, úgy ma nem írja meg senki” – állapította meg Borbély István.²² Csakhogy ebből a faluképből egy nagyon lényeges elem, az osztály- és rétegtagozódás, belső harc teljességgel hiányzik. Márpedig ezen a szinten található voltna rá az igazi konfliktusokra, olyanokra, amelyeket kortársa, Móricz Zsigmond, s fiatalabb honfitársa, Tamási Áron nemegyszer exponáltak. A Gyallay ábrázolta osztályfelettség nemcsak írói alkat, hanem politikai nézet kérdése is volt. A 20-as évek klerikális magyar párti sajtója ezt a patriarkális-idillikus faluképet igyekezett – legalább az olvasók tudatában – megőrizni, terjeszteni. E témakörbe vágó novelláit Gyallay a *Föld népe* és *A hegyek beszélnek* című köteteibe gyűjtötte össze.

Az ősi rög tiszteletére, becsülésére neveltek Gyallay történelmi elbeszélései. Főleg tordai tanár korában a Közművelődési Ház levéltárát rendezve alkalma nyílt megismerni a régi korok nyelvezetét, szokásait. Nem egy anekdota magját is okiratokból, emlékiratok kötetéből emelte ki. Általában otthonosan mozgott Erdély és különösen a fejedelemség korának történetében. A nagy események, háborúk többnyire a háttéralkotják, egy-két bekezdés utal rájuk, a gyorsan pergő anekdotikus történet a lényeges. Túlságosan ragaszkodik az eseményekhez, csak ritkán engedi fantáziáját szárnyalni, s így ritkán aknázza ki a történetben rejlő, romantikus kiszínezésre csábító lehetőségeket. Különösen ódon zengésű, patinás nyelvvel biztosította a történelmi atmoszféra megőrzését. Időben Mátyás király korától a napóleoni háborúkig fogja át Erdély történetét, Bethlen Gábor és a Rákócziak kora legkedveltebb időszaka. Elvezet a

fejedelmi udvarba, a kereskedők, céhek, szász és örmény városközösségek múltbeli életébe, s persze a magyar-székely falvak gazdáinak, nemes urainak megpróbáltatásait is szívesen ábrázolja. Borbély István 1924-ben Erdély „legkiválóbb” történeti novelláírójaként méltatta. Gyallay kétségtelenül sokat tett az erdélyi múlt nagy eseményeinek megismertetéséért – s egyben az itteni „ősi rög” tudatos megszerettetéséért. A társadalmi elmentéket azonban a múltban sem említi, gondosan vigyáz arra, hogy a magyar jellemet mindig pozitívan ábrázolja. Ha rossz embert rajzol meg, az többnyire nem magyar, és rövidesen belátja hibáját, megtér. A román–magyar–szász múltbeli együttélésre is néha utal, a szászokról különösen gyakran emlékezik meg. Novellái beleillenek a kezdeti transzszilvanizmus eszmerendszerébe. E témakörből az *Ősi rögön* és a *Rég volt, igaz volt...* című kötetekbe válogatott Gyallay.

Háborús elbeszélései mind személyes tapasztalatait tükrözik. A fronton töltött négy évből nem a tragikus, megdöbbentő, borzalmas események ragadták meg figyelmét – pedig ezekben is volt része –, hanem az anekdotikusak, a magyar katona vitézségét, kitartását, éles elméjét dicsérik. A halál ritkán fordul elő bennük (pl. *Gergő három győzelme*), de akkor felér a megdicsőüléssel. A nagy harctéri eseményeket mintegy jelzi: „Eme kicsiny, belső csatározások idején hegycsúcsok fagyában, völgyek sártengerében dühösen folyt a kárpáti nagy csata.”²³ Sokkal jellemzőbb tollára a jótettek hatását ábrázoló ilyen mondat: „A kis szoba csordultig megtelt a szeretet melegével...”²⁴ Ez a beállítás azonban elkendőzi a háború igazi jellegét, azt a megszerítő emlékezet fátyolába burkolja. Olyan novellák ezek, amelyek a régi monarchiában is megjelenhettek volna. A magyar hadsereg mindig csak győz, a magyar katona kijátssza az ellenfélt. A csatavesztésnek még csak az árnyéka sem kísért. A

háború elvesztését nap mint nap bőrükön érző olvasók szívesen ringatták magukat ilyen anekdotikus álmokba. E témakörbe vágó elbeszélések a *Hadrakelt emberek* című kötetben jelentek meg.

A fenti három témakörön belül a novellák több típusát különböztethetjük meg aszerint, hogy milyen fordulatra, ötletre, érzelmi hatás felkeltésére épülnek.

A székely-magyar virtust, ötletességet mutatja be a *Szón fordul meg a dolog*, *A messziről jött látogató*, *A szép szó*, *Hadizenet*, *A Kölönte sípja*. A *Módja van a harangozásnak* harangozója vetélytársát úgy teszi csúffá, hogy a vasütőt faütővel cseréli ki. Vacey Sára úgy menekül meg a nem kívánt házasságtól, hogy némának téteti magát (*A Vacey Sára pöre*), a *Farsangi álmom* szigorú, kegyetlen gazdánál szolgáló Marcija, miután nem engedik el a bálba – mert nincs megfelelő csizmája, kalapja –, épp a gazdája holmiját magára öltve szökik el éjjel, de reggelre csak a csizma varratába szorult sár emlékeztet az éjjeli kalandra. A harisnyás székely legény hősiességét és becsületességét a *Gergő három győzelme* és a *Hajdú Pál sikeresen vizsgázik* szemlélteti.

A szülő-, gyermek- és családszeretet áll a *Folt a családfán*, *Anyajárás*, *Stefancsuk veszedelme és megmaradása*, *A várfalvi öreg harang*, *Rabvásár* középpontjában. A hazatért fehér lovas obsitos újra elmegy a háborúba, csakhogy ne kelljen öccsét édesanyjától elszakítani (*Az obsitos búcsúja*), a házsártos felesége elől menekülő katona pedig családszerető lesz, miután fiuk megszületik (*Péter fordulása*).

Legendába torkollik *Az apa*, *A bársonyfoltok legendája*, a *Kibékülés* és Gyallay egyik legszebb írása, a *Jézus Maroskenden*. A karácsonyi legációt végző teológus végiglátogatja a gazdaembereket, meg is gyűl zsebében a pénz. A Maros túlsó olda-

lán lakókhöz nem érdemes átmenni, mert ott csak szegények laknak, tanácsolják neki. Különben is csak a szomszéd falu hídján lehet télidőben átkelni. S a teológus mégis átgyalogol oda, s pénzét rendre szétosztja a szegények, szenvedők közt, s egy szegény beteg asszonyt kis szekéren maga húz be a városi ispotályba, ahol azt meggyógyítják. Nem járt még legátus a falunak ebben a részében, s mikor a hazatérő asszonytól kérdezik, ki segített rajta, megszületik a legenda: Jézus.

Szimbolikus novella *A lovag, Aranybicsok, Gondjaim egy kard miatt, Mikor a vackorfa kivirágzik*. Szimbólummá válik az aranykehely is a hasonló című elbeszélésben. A tüdőbeteg falusi ember, mielőtt meghalna, vissza szeretné juttatni tulajdonosainak a háború idején elrejtett, elásott arany áldozópoharat. Meghívják a kárpátalji faluba, s bár a jelként szolgáló fákat kivágták, végül ráakadnak a pohárra. S a főszereplő, ha nem is gazdagszik meg, a jó kosztos és hegyvidéki levegőn meghízik, visszanyeri egészségét.

Igazán tragikus hangulatot, feszültséget egyetlen, de talán legjobb novellájában sikerül teremtenie: *Az utolsó ütközet* címűben. Orbán Péter idegzetét megviselte a háború, s nem bírja hallgatni Bundás kutyája állandó ugatását. Megmaradt kézigránátjával akarja elpusztítani. A gránátot a kutya nyakához, a gyújtózsínort a közeli erdő egyik fájához köti. De a kutya nem rántja meg a zsínort, hanem elharapja, s megkezdődik a pokoli versenyfutás hazafelé, az otthon játszó gyermekek felé rohanó kézigránátos kutya és gazdája között.

A legtöbb anekdotikus novella váratlan csattanóra épül, mint *A király kardja, Egyszer voltunk fényképészek, A Musnay Éva titka, A morzsa, A kontár, Szegény ember dicsősége* vagy *Gergő hitet tesz*. Ez utóbbi egy havasi pásztorcsalád életét már-már balladába hajlóan mutatja be.

A sikerült novellák mellett szép számmal akadnak kevésbé kiérlelték, kidolgozottak, melyek semmilyen esztétikai hatást sem keltenek az olvasóban. Gyallay néha csak az anekdotázás kedvéért ír meg egy-egy történetet. Az erősebb felindulásokat, szenvedélyeket általában kerüli. Néha túlságosan is egyszerű, egysíkú az élet. Sokszor az az érzésünk, hogy ő maga egyszerűsít ennyire, mert – véleménye szerint – a parasztember csak így érti meg az írást. S ez a leereszkedés nem elég egyértelműen folytatódik a felemeléssel. Pedig a 30-as évek falusi lakossága már a tragikusabb, bonyolultabb történeteket is szívesen olvasta volna. Éppen ezért ma elsősorban az ifjúság, a tizenévesek szórakoztatására szolgálna egy legjobb novelláiból készített válogatás.

Néhány elbeszélése mellett Gyallay legmaradandóbb alkotása a *Vaskenyéren* című történelmi regénye. Ez eszmei és művészi szempontból is messze megelőzi társadalmi és háborús regényeit. Beilleszkedik az 1920-as évek közepén Erdély múltjával foglalkozó kitűnő regények sorozatába, melyeket többek között Kós Károly, Makkai Sándor, Gulácsy Irén és Tabéry Géza neve fémjelez.

Nem nehéz megfejtetni, hogyan irányult Gyallay figyelme éppen Torockóra. Már 1909-ben kiadott turistakalauza, a *Torda és környéke* külön fejezetben foglalkozik a torockói látnivalókkal, sőt négy oldalra összesűrítve előadja *Torockó múltjának főbb mozzanatait* is, részletesen kitérve az 1702-es eseményekre. Maga bizonyára számos alkalommal kirándult a kis bányászvároskába tordai tanítványaival együtt, akik között nem egy torockói volt. Vonzhatta még az itteni évszázadok óta virágzó unitárius hitélet. Valószínű, hogy a tordai Közművelődési Ház levéltárába begyűjtött dokumentumok rendezése során számos

Torockóval kapcsolatos oklevélre bukkant, talán éppen az 1702-es lázadás eseményeit is ekkoriban ismerte meg, nemkülönben Szaniszló Zsigmond tordai alispán alakját, naplóit. Ismeretei kolozsvári tanárkodása során tovább bővíltek. Kollégája, Borbély István, a kitűnő irodalomtörténész, maga is torockói származású, éppen ekkoriban tanulmányozta az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárában örök letétként elhelyezett Thoroczky-levéltárat, és Gyallay regényével szinte egy időben jelentette meg *A régi Torockó* című kis könyvét, mely igyekezett a helyi hagyományokkal egyeztetni a dokumentumok adatait, s így meglehetősen sok engedményt tett a romantikus közösségi tudatnak. Hogy az ő segítségével jutott-e hozzá Gyallay egyes dokumentumokhoz, vagy maga is beült a levéltárba s átnézte az okiratokat, ma már nehéz eldönteni. Az 1700 körüli erdélyi életet, eseményeket kitűnően megírt, forrásértékű emlékiratokból is megismerhette, közülük kiemelkedik Czegei Vass György naplója, Apor Péter *Metamorphosis Transilvaniae*-ja, Bethlen Miklós *Önéletírása* és Cserei Mihály *Históriája*. Szaniszló Zsigmond naplójára hivatkozik Gyallay, az 1702-es gyalui menyegzőt Apor Péter művének *Emlékezetes lakodalomról való toldaléka* alapján írja le,²⁵ sőt ebből vesz át motívumokat a torockószentgyörgyi farsangi multság bemutatásakor.

Mint minden jó történelmi regény, a *Vaskenyéren* cselekménye is kétféle elemből épül fel. Az egyik a történelmi tényeknek, nagy eseményeknek, kikristályosodott legendáknak a feldolgozása, a másik pedig az így kínált keretet kitöltő írói fantázia, mely a sivár, sokszor szűkszavú adatokba életet visz. Gyallaynak e regénye megírásakor – azt mondhatnók – szerencséje volt, mert rengeteg adat, hagyomány állott rendelkezésére, úgyhogy ezek túlságosan is kötötték a kezét, fantáziáját.

Torockó múltját a vashányászat határozza meg. Neve a szláv

troszk (vaskő) szóból fejlődhetett ki.²⁶ A stratégiaileg fontos sziklás kis völgy és környéke a XII. században vagy legkésőbb a következő század elején az Ákos nemzetség legkeletibb ágának lett az uradalma, nevüket épp innen kapták: Thoroczky család. A tatárjárás után Aranyos szék határainak ama század végén történt kijelölésekor már figyelembe vették Torockó várát és a családi uradalmat. A hagyomány szerint azonban maga a bányásztelepülés nem tartozott a család tulajdonába, ide 1141–1161 között ugyanis II. Géza király felső-ausztriai német bányászokat telepített a vasérc kitermelésére. A bányászoknak adott kiváltságlevél a tatárjáráskor elpusztulván, III. Endre király 1291-ben újabb megerősítő kiváltságlevelet adott ki, melynek állítólagos másolata maradt fenn. Ez az oklevél szabad bíróválasztást, szombati vásárt, erdő-, víz- és legelőhasználati jogot biztosít a bányászoknak. Ami a legfontosabb, a királynak, illetve a tárnokmesternek rendeli alá a települést, adófizetésre is csak a királlyal szemben kötelezi.²⁷ Több bányavárosnak volt ilyen jellegű kiváltságlevele. Ez az oklevél tehát kiveszi a Thoroczky család földesúri fennhatósága alól a bányászokat. A kis bányásztelep a XIV–XV. századtól városként szerepel az oklevelekben, 1590-től külön pecsétje is van. A család és a város közötti viszályt a Dózsa György vezette felkelés egyik következményeként tartották számon. Ekkor ugyanis Thoroczky Ferenc II. Lajos királynak úgy nyilatkozik, hogy a torockó-szentgyörgyi vár feldúlásakor a családi okleveleket is elpusztították, s megerősítő adománylevelet kér a család birtokainak felsorolásával. Az 1516-ban kibocsátott oklevél révén kerül Torockó – a köztudat szerint tévedésből, a család ármánykodása által – a Thoroczkyak birtokába, s ettől fogva a bányászokat is jobbágyaiknak tekintik. Tény azonban, hogy a családnak legfeljebb néhány oklevele pusztulhatott el a felkeléskor, mert az Er-

délyi Múzeum-Egylet levéltárába helyezett letétben hatvan-nyolc 1257–1539 között keletkezett fontos okmány található.²⁸

A bányászkodás a torockóiakat öntudatosabbá tette, és ismételten a jobbágyi kötöttségek lerázására sarkallta. 1637-ben az ezüst- és higanybányászat révén tettek kísérletet a szabadulásra. 1658–1659-ben II. Rákóczi György támogatta ügyüket, de a besztercei országgyűlés döntött jobbágysorban tartásukról. 1699-ben Alvinczi Péter ítélőmestertől kaptak engedélyt privilégiumukat igazoló okiratok felkutatására. 1702 elején meg az vezetett lázadáshoz, hogy ifj. Thoroczkay Péter tisztázatlan okból elfogatta a torockói bírót, Tóbis Mihályt, a bányászlegények pedig kiszabadították. A nyílt háborúskodásra azért kerülhetett sor, mert a kincstár gróf Seau vezette bizottsága támogatta a bányászok törekvéseit, azt remélve, hogy esetleges győzelmük nyomán a kincstár jövedelmét fogják adójukkal gyarapítani. A Thoroczkay család azonban a bécsi udvar segítségét kérte. Ennek utasítására Rabutin tábornok német zsoldosai 1702. november 17-én váratlanul megtámadták a települést, lakosságát a templom cintermébe hajtották, a mozgalom két vezetőjét, Ekárt Andrást és Szabó Gergelyt megkínózva felakasztották. A többi lakos írásban hűséget fogadott a családnak. Ezen az okiraton szerepelnek a Gyallay-regényben emlegetett Thoroczkayak: István, Mátyás, idősebb és ifjabb Péter. Ekkor keletkezett okmányokon fordul elő Pávai István és Zalányi Sámuel szolgabírák neve is, akik bányászokat elfogni jártak Torockón.²⁹ Megfutamításuk az erdőben való zajkeltéssel egy későbbi eseményre utal, 1849-ben így ijesztették el a falura törő csapatot.³⁰ Az is történelmi tény, hogy Tiede báró 1704-ben a kuruc fővezérré lett Thoroczkay István szentgyörgyi várát felégette és leromboltatta.

II. József politikáján felbátorodva az 1780-as években indul-

tak újra harcba a torockóiak jogaikért. Ekkor már értelmiségiek pártfogásával jogi úton próbálnak sikert elérni. Hosszasan elhúzódó perüket nem nyerik meg, de a többi jobbágyhoz képest ezután kedvezőbb elbánásban részesülnek. Jakó Zsigmond történésznek feltűnt, hogy a perlekedésben csak 1785-től esik szó III. Endre kiváltságleveléről, sőt az is kiderül, hogy ennek másolatát 1785 szeptembere és decembere közt Medve Mihály jogügyi helyettes igazgatótól szereztek meg a torockóiak 500 forintért. Az eredetit a per folyamán nem tudták felmutatni. Jakó a több tudományos gyűjteménybe³¹ is felvett, sokszor idézett oklevélről alapos elemzés nyomán 1974-ben kimutatta, hogy az egyszerű hamisítvány.³² Talán éppen Medve Mihály állította össze több hasonló korból származó oklevél felhasználásával. Szerkezeti hibái s főként tartalmi anakronizmusai arra utalnak, hogy az oklevelet a XVIII. századi per alátámasztására állították össze. Már az is gyanút keltő, hogy az oklevél felbukkanása előtt a torockóiak az Aranyos széki székelyekkel azonos eredetűnek vallották magukat, s ekkortól terjedt el az ausztriai származás legendája. Torockó ezek szerint sohasem volt kiváltságos bányatelep, lakói pedig a Thoroczky család jobbágysai a XII–XIII. század óta. A bányászat fellendítésére épp a Thoroczkyak hozathattak a felső-magyarországi bányatelepekről néhány német családot, de ezek rövidesen elmagyarosodtak. Így vált utólag legendává a Gyallay regényében oly nagy szerepet játszó szabadságlevél és kiváltságos helyzet kérdése.

Az 1700–1703 közötti országos történelmi eseményeket illetően Gyallay hű maradt a tényekhez. I. Apafi Mihály fejedelemsége idején (1661–1690) Erdély a török érdekszférából átkerül az osztrák császári fennhatóság alá, az 1687-es balázsfalvi szerződés szentesíti ezt. Igaz, Apafi halála után a törökök megpróbálják Thököly Imrét Erdély trónjára ültetni, de fejedelem-

sége alig egy hónapig tart, a császári csapatok kiszorítják őt és híveit az országból. Utódjául a még gyermek II. Apafi Mihályt teszik meg, s az erdélyi „nagyfejedelemség” jogi helyzetét a még 1690-ben Bethlen Miklós által kieszközölt Diploma Leopoldinumban szabályozzák. Ennek 1691-ben jóváhagyott végleges szövege szerint Erdély a Habsburg-birodalom részévé válik, bár elismerik belső autonómiáját. Belügyeit a gubernium intézi, melynek élén egy gubernátor áll, e tisztség első viselője Bánffy György volt. Az adminisztratív vezetés továbbra is a kancellár kezében fut össze, ekkoriban a Bethlen Miklóséban. A gubernium székhelye Kolozsvár, a pénz- és bányaugyeket intéző kincstartóságé Szeben, s ugyancsak itt székel a császári csapatok erdélyi parancsnoka, 1696-tól Rabutin tábornok. 1696-ban II. Apafi Mihályt Bécsbe viszik, s lemondatják a fejedelemségről. A regényben ábrázolt korszak tehát valóban az átmenet, átállás időszak. A régi, fejedelemségbeli életvitelt új, Bécsből származó szokások váltják fel. A vezető rétegek egy része behódol az új rendszernek, kiszolgálja azt, más része megpróbálja megőrizni régi előjogait, újabb fordulatban reménykedik, vagy legalábbis passzív marad. A köznép Bécsellenes. Ebbe a kuruc–labanc világba 1703-tól II. Rákóczi Ferenc zászlóbontása hoz változást. Rövid idő alatt egész Erdélyt hatalmába keríti, 1704 júliusában a gyulafehérvári országgyűlésen őt fejedelemmé is választják. Ekkoriban csak néhány százak lakta vár marad az osztrákok kezén, mint Brassó, Szeben, Szászsebes. Rabutin, Bánffy, Bethlen és a Bécshez hű főurak mind Szeben várába szorulnak. A Rákóczi-felkelésnek az 1711-es szatmári béke vet véget, mely újra osztrák uralom alá kényszeríti az egész „nagyfejedelemséget”.³³

E valós – és részben valósnak hitt – történelmi keretet tölti ki Gyallay regényének romantikus története a kitalált főszerep-

lőkkel, mint Koncz Miklós, Tóbis Judit, Csegezy Anikó, Van Norden hadnagy. De nemcsak ezek, hanem a többi szereplő jellemrajzát is az írónak kellett megalkotnia úgy, hogy az megfeleljen a regény alapkonfliktusának. Ez pedig kettős: a rabságot jelentő új rend kiterjeszkedése és harca a szabadsággal egyenértékű régi renddel – országos viszonylatban, valamint a torockói bányászok küzdelme kiváltságos jogaik megőrzéséért az őket jobbágyi sorba szorító osztrák-párti Thoroczkayak ellen. A kis bányászközösség harca – bár pillanatnyilag kudarccal végződik – beletorkollik az országos események sodrába, s a győzelem reményével kecsegtet. Ez a felismerés, hogy Torockó ügye csak az országéval együtt oldható meg, Gyallay helyes történelemszemléletét dicséri. Itt kereshetjük a regény üzenetét is: az első világháború utáni romániai magyarsághoz szolt a szerző összefogást, közös front kialakítását sürgetve.

A régi és új rendet, az országos eseményeket a Thoroczkay családon keresztül ábrázolja Gyallay. A régi erdélyi magyar főurak megtestesítője Thoroczkay István. Büszke a székelyek akaratából kapott címére (Aranyos szék főkapitánya), szereti a magyaros mulatást, s megveti a németek kegyeiért sóvárgókat. Rabutinnal is bátran szembeszáll, de mikor az ország érdeke úgy kívánja, engedményekre képes. A magyaron kívül legfeljebb latinul tud, meg sem próbál beszélni németül. Alattvalóival szemben érezteti rangját, hatalmát, ám a nemzet érdekét a családnál többre becsüli. A családon belül is vigyáz a régi rend betartására. Thoroczkay Mihály az új rend képviselője. Magával ragadta a hamis csillogás, olcsó máz. Külalakja is kirí a családból: „Sovány testével, hosszú nyakával, keskeny finom arcával úgy festett a morcos, sokszélfújta falusi atyafiak között, mint az agár a komondorok között.”³⁴ Unitárius, „de voltaképpen semmi religiójú ember”³⁵. Egyetlen célja, a karrier, az elő-

rehaladás érdekében mindent hajlandó feláldozni, még a magyar főurak vagyonáról is listát készít Rabutinnak. Ügyesen taktikázik a családdal, megpróbálja érdekei szolgálatába állítani őket, csak Istvánnál talál ellenállásra, aki szemébe mondja: „Ezzel az ésszel nagy ország diplomatája lehetnél, így csak apró intrikus vagy, aki garasokért vállalkozik aljas szerepekre.”³⁶ Mihály az, aki a megszerzendő cím mellé a bányászok megadóztatásával szeretne pénzt biztosítani, s így ő újítja fel – a család részéről – a régi vizsályt. A többi Thoroczkay megoszlik a két párt között, az öreg Mátyás István pártján van, a két Péter, különösen az ifjabbik, Mihályhoz húz – anyagi érdekből –, István felesége is – asszonyi hiúságból – az új rend csodálói közé szegődik.

A Thoroczkay családon belül megalkotott két szélsőséget képviselő egyéniség mellé a nemesség átmeneti magatartású típusait is felsorakoztatja Gyallay. Szaniszló Zsigmond tordai alispán a regény egyik legrokonszenvesebb szereplője. „Városi nemes volt, frissebb, értelmesebb, tanultabb, mint a járatlan falusi nemesek.”³⁷ Szíve szerint a „régii világhoz” húz, s ebben megegyezik Thoroczkay Istvánnal, de „nyakig benne élt az újmódi világ levében” – jegyzi meg róla a szerző, ami arra utal, hogy él hatalmával, mindent elkövet a vármegye régi tekintélyének megőrzéséért, a törvénytelenések kiküszöböléséért. Jó tréfájú ember, aki megveti a konziliáriushoz hasonló „császári tányérnyalókat”, s kellően furfangos, hogy túljárjon eszükön. Kira diákot is megleckézteti, éreztetve vele hatalmát, méltóságát. Az ő szájába adja Gyallay a kor magyarjainak jellemzését: „Tudod, öcsém, mi magyarok nehezen fogunk hozzá valamihez, lassan forrunk föl, mint a havasok vize. Először megpróbáljuk, hogy lehetne a cselekvés alól kibújni... jogi formulákhoz menekülünk, gyanakszunk egymásra, toljuk-vetjük a dolgot... de

szerencsére nagy becsületérzés van bennünk, s az végül mégis tette kényszerít.”³⁸ Ennek a becsületérzésnek a felkeltésére törekedtek a Szaniszló Zsigmondhoz hasonló politizáló nemesek.

Kevésbé hús-vér alak Sárossy János ítélőmester: „hajlott korú, ősz ember”, de „mindig a dolgok mélyébe fúródó érdeklődéssel” figyeli az ország dolgait, bátor, „töretlen igazságú”. Valójában a régi, fejedelem-korabeli világot képviseli főleg magatartása, feddhetetlen erkölcsé tekintetében, de nem ellenzi az újat sem, bízik a Bethlen szerzete Diplomában. „Ő volt a régi világ kapcsa az új világ felé”³⁹ – írja róla Gyallay. Nagy tekintélye van mindkét irányban. A régiek tisztelik, bíznak benne, Rabutin pedig nélkülözhetetlennek tartja politikája érvényesítésszor. Ám regénybeli sorsa mutatja, hogy az új rendnek az ilyen emberek csak eszközként kellene, szerepük végeztével kegyetlenül félreállítják őket. Mintegy sugallja, hogy a németek világában csak a – Sárossy által megvetett – konziliárius-típusú tányrnyaló köpenyeforgatók érvényesülhetnek.

A regény legjobban jellemzett hőse, főszereplője Koncz Miklós. Ő is nemes. De a nemességnek azt az új, kialakuló réteget képviseli, amelyik az átmeneti korszakban nő fel, öntudatosodik, mindkét irányban megállja a helyét, s fokozatosan jön rá a helyes útra. A kis közösség problémájának megoldása során ismeri fel az egész nemzet helyzetét, s a kettőt összekapcsolja. Ő a regény egyetlen fejlődő szereplője. Érdeklődése kiterjed a bányászat, vasmezmunkálás kérdéseire is, hároméves külföldi tanulmányútja során e mesterségben szintén képz magát, otthon újítani, könnyíteni szeretne a munkán – ez azonban a bányászok maradiságába ütközik. Szebenben értékeli felkészültségét, sőt Rabutin becsülését is kivívja. Otthonosan mozog a szentgyörgyi mulatságon, de itt ismeri fel, hogy nemcsak a magyarok és idegen elnyomók, hanem magyarok és magyarok

közt is nagy nézetbeli különbségek vannak. Innen egy lépés már csak a társadalmi osztálytagozódás felismerése – erre a torockói lányok megalázó szolgálatra kényszerítése döbbsenti rá. Hovatakozását maga vállalja, részben szerelme hatására. A szabadság–szerelem dilemmáját Petőfi szellemében oldja meg. Ő az egyetlen, aki néha tépelődik is a regényben. Belső monológjai leginkább a szerelem kérdésével kapcsolatosak, a Judit és Anikó közti választásra irányulnak.

Gyallaynak nem erénye a női hősök alkotása. Sem Tóbis Judit, sem Csegezy Anikó nem eléggé körvonalazott, élő alak. Judit inkább egy gyerekkori emlék-szerelmeként él Miklós tudatában: valamikor megtetszett neki, azóta is csodálja. De Judit mindig hideg, fagyos, Miklós is csak annyira érdeklí, amennyire a torockóiak ügyét szolgálja. Fanatikus, önfeláldozó harcos. Szaniszló Zsigmond szerint „fagyos szent”. „Hidegen, fehéren” pillant Miklósra, mikor ez megmenti a rabságból. Az ostromra készülődéskor „szeme túlvilági fényben ragyog”.⁴⁰ Miklós és Judit soha egy jelenetben sem beszélnek szerelmükről, arra utalás sem történik, hogy Juditnak tetszik-e Miklós. Nincsenek is érzelmei. Sokkal inkább női ruhába öltöztetett szabadsághős, mintsem Miklós álmainak ideálja. Anikóban valamivel több a nőiesség. Szerelméért önfeláldozásra is hajlandó. A túlzott erkölcsösség azonban egyetlen olyan jelenetet sem engedélyez, amelyben közvetlen párbeszédből kitűnjék szerelmük. Anikó és Miklós is külön-külön bizonyosodik meg afelől, hogy szereti a másikat.

A földet művelő, tanult, deli székely hadnagy, Jobb Gyurka azt a réteget képviseli, amelyre a szabadságharcban alapozni lehet, a gögös, kiszámíthatatlan ravasz és kegyetlen Rabutin pedig az elnyomókat, akik ellen küzdeni kell.

Van Norden alakja a legtalányosabb. Meggyőződése, még

inkább Anikó iránti szerelme állítja a magyarok oldalára. Mikor szerelmében csalódik, önmagát leleplezi, szövetségeseit is elárulja, a halálba menekül. Ez a megoldás túl siettetett, nem eléggé indokolt lélektanilag. Gyallaynak inkább a cselekmény összefogásához volt szüksége erre a félig áruló, félig hős szereplőre, akinek az egyéniségét mindvégig félhomályban tartja, hogy elvesztése se legyen túl megrendítő.

A regény cselekménye négy fő epizód köré tömörül, mindegyikben van egy-egy csattanós, anekdotikus jelenet. A szerző a történetíró pontosságára törekszik, s így a cselekményt mindig az eseményeknek rendeli alá, alig enged meg kitérőket, párhuzamos jeleneteket. A felfokozott érzelmek ábrázolásától idegenkedik, ezért nem meggyőzőek, meghatóak a szerelmek, sőt teljesen hiányoznak a szerelmi jelenetek, ezért nincsenek meg-rázó, tragikus pillanatok se. A szerelmek inkább csak kellékként vannak jelen. Így a regényíró sok színezési lehetőségről mond le. A hitelesség benyomását erősítő krónikás befejezés-összefoglalás pedig egyáltalán nem regénybe illő, inkább oktató szándékú.

A táj leírással, természetfestéssel sem bánik bőkezűen Gyallay, a természeti jelenségekkel azonban többször utal a be-következő fordulatra, hangulatot kelt, érezteti a szereplő lelkiál-lapotát. Ilyen az I. fejezetben az örvendezést félbeszakító, fe-nyegető főúri hintó érkezésének jelzése: „Azonban itt, a nagy hegyek árnyékában, csalóka a verőfény. Egy lebbenés a tél le-heletét röpíti le a havasok ormairól.” Vagy a Második rész VIII. fejezetében az elhalványodó holdfény, mely Miklós szerelmé-nek kihülését sejteti. A Harmadik részt záró sorok a szabadság-harc kitörésének késését és a titkos készülődést így érzékeltetik: „Csalfa tavasz! A szabadság magvait nem költötte ki. Sűrű lombjaival legalább fedezze el az elszáradástól.”

Gyallay nyelve kissé puritán, tartózkodik a durvább szavak használatától, valamint a művészi eszközök gyakoribb alkalmazásától is. Különösen hasonlatokat, népies szólásokat, szemléletes közmondásokat épít be szívesen a szövegbe. A népies kifejezések (megmaszlagol, besajdul a kapun, baggat, sunnyog, kувaszkodó úrfi, ciheres), valamint a régies-latinos szavak (zsinatolás, família, grácia, echó, brachium), kifejezések (külső országok, egész családul, egész nemzetül) hangulatossá, patinássá teszik a regény nyelvezetét, atmoszférát teremtenek.

A *Vaskenyéren* nevelő hatása, pergő cselekményű, izgalmas olvasmány, mint több kritikus is megállapította, igazi „erdélyi regény”. Színvonalát későbbi műveiben nem tudta Gyallay meghaladni. Utóbb írt regényei inkább a Magyar Nép olvasótáborának igényeit igyekeztek kielégíteni. Az újramesélt Genovéva-történetet éppúgy, mint *A nagy tűz árnyékában* című háborús regényét az értéktelen ponyvairodalom kiszorítására írta. Művészi szempontból egyik sem tekinthető teljesítménynek, hangsúlyozottan hazafias-nevelő célzatúak. Az utóbbi regényről mindaz elmondható, ami Gyallay háborús novelláira jellemző, de orosz fogságban játszódó cselekménye annyira kalandos és az „ellenség” olyan naivitását feltételezi, hogy legfeljebb a gyermekek és igénytelen olvasók tudták önfeledten élvezni. Még a személyes tapasztalatra is alapozó szintér megrajzolása a legsikerültebb, a háború azonban szinte lövés nélkül zajlik, itt-ott sebesültekkel. Mindenki a magyarok vitézségét dicséri.

Nyár Solymoson című regényével Gyallay 1938-ban – bár nem pályázott – elnyerte az Unitárius Irodalmi Társaság erdélyi regényre kiírt pályázatát. Egy két világháború közti romániai magyar unitárius faluban lejátszódó történet. A háború előtt Amerikába kivándorolt Fehér-White úr művészetért rajongó fiával együtt hazatér, s rengeteg pénzét itt jótékonykodásra, hitro-

konai és a falu felemelésére fordítja. Egy boldog álom, színes nyári utópia ez a regény – írták méltatói. Sajnos, csak a „vásárnap falu”-t örökíti meg, teljesen idealizálva a falusi életet. Hősei is mind a közért önzetlenül munkálkodó emberek: pap, papné, birtokoslány, valamint a két amerikai. A parasztság élete, problémái, a kisebbségi helyzet elsikkad. Helyesen mutatott rá Vásárhelyi János,⁴¹ hogy csak a belülről fakadó erő vezet a biztos felemelkedéshez, a külső segítség legfeljebb átmeneti fellendülést okozhat. Különben is Fehér-White-ja legfeljebb egy falunak akadhat – ki oldja meg a többi felemelését? A regény hasonló hangnemű folytatását, a *Hívó hegyeket* már észre sem vette a történelmi változások forratagába került sajtó.

Gyallay színművei nem bizonyultak maradandóbb alkotásoknak. Két történelmi időszakban közigényt elégítettek ki. Az 1920-as években, amikor a falusi és iskolai színjátszásnak volt szüksége rövid, kevés szereplővel előadható darabokra, majd az 1940-es évek közepén, második felében, amikor a népi színjátszó mozgalmat állami támogatással próbálták fellendíteni. *Falusi színház* című kötetében nyolc jelenet és egyfelvonásos olvasható. Többnyire anekdotán alapulnak, céljuk a szórakoztatás mellett az erkölcsnemesítés. A darabok egy része vázlat, amit az előadók a helyi viszonyokhoz, színpadi lehetőségekhez alkalmaztak. *Az örökös* című jambusokban írt történelmi játékról a Páosztortúz közölt ismertetést,⁴² nincs adatunk rá, hogy bemutatták-e. Legnagyobb sikere a *Külön nóta* című népi játéknak volt. Két népi szokást elevenít fel, hoz vissza a köztudatba: a kalákát és a külön nótát. Középpontjában szerelmi konfliktus áll, valamint a gonosz útmester és a falu harca egy fontos hírdért. Naiv-kedves történet, inkább operettbe illik.

Gyallay Domokos a falusi magyar nép írója volt és maradt egész pályája során. Ennek igényein mindössze novellái egy részében és történelmi regényében emelkedett felül. Ezek méltók a már nagykorúvá érett mai olvasók asztalára is. Néhány felejt-hetetlen anekdotával, nyelvi fordulattal, múltbeli kalanddal ragadja meg fantáziánkat, s közben megismertet Erdély múltjával, népeivel. Különösen az unitárius olvasó szívéhez állanak közel írásai, hiszen hősei mind e vallásközösséghez tartoznak, s hű tagjai egyházuknak. A magyar irodalomtörténetben legfeljebb pár sor örökíti meg Gyallay érdemeit, az unitárius írók közül – ha külön megméri őket – alighanem ő lesz a legjobb prózaíró, mesemondó.

1986

Gaal György